

İRAN İNKİLÂBİ'NİN (1906-1911) AZERBAYCAN EDEBİYATINDAKİ YANSIMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Ali Erol*

Özet:

Tarihi boyunca stratejik konumu, yer altı ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile sık sık dış müdahalelere maruz kalmış olan Kafkasya, pek çok direniş hareketlerine sahne olmuş, kavgalı bir coğrafyadır. Bölgede son zamanlara kadar devam edecek olan bu hareketlilik, edebî çalışmalarda dikkati çeken epik ve hamasi üslubun da önemli kaynakları arasında yer alır.

Azerbaycan edebiyatı, söz konusu gelişmeler sonucu ortaya çıkan sosyo-psikolojik tavrın, kültürel çalışmaları şekillendirdiği sahalar arasında önemli bir yer tutar. Özellikle XIX. yy'ın son çeyreği ile XX.yy'ın başlarında, sahada edebî çalışmaların daha aktif ve daha dinamik bir nitelik kazandığı görülür. Bu süreçte Batılı fikirler ile birlikte, dış dünyadaki siyasi olayların, özellikle Türkiye ve İç Asya'da baş gösteren meşrutiyet ve bağımsızlık hareketlerinin rolü büyük olmuştur. 1906-1911 yılları arasında İran'da, efsanevi lider Setter Han liderliğinde yürütülen bağımsızlık mücadelesinin, edebî sahadaki yansımaları bu tavrın örnekleri arasında gösterilebilir. İran inkılabı olarak da bilinen bu hadiseyi edebî bir üslupla ele alıp işleyen söz konusu eserlerde, isyanın nedenlerini, meşrutiyetin halk üzerindeki etkilerini ve başlıca aktörler hakkındaki izlenimleri bulmak mümkündür.

Bu çalışmada İran İnkılâbı kronolojisi esas alınarak, Azerbaycan'da sürecin edebî çalışmalara hangi ayrıntılar çerçevesinde yansıtıldığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran İnkılabı (1906-1911), Azerbaycan Edebiyatı, Ali Ekber Sabir, Setter Han, Mehemmet Ali Şah

Abstract

Caucasia has always witnessed frequent foreign interventions because of its unique strategic location, underground and ground sources; it has seen many resistance movements throughout its history. Those movements which continued until recent times are one of the sources of a particular heroic and epic style in literary works.

Azerbaijani literature is one of the fields which the socio psychological attitude, as an outcome of the developments in the region, actually shaped cultural studies. We see a more active and dynamic phase in literature particularly in the last quarter of the 19th c and beginning of the 20th c. During those years western ideas, foreign political events and particularly constitutionalism and independence movements in Turkey and Asia were particularly influential. The reflections of the independence movement led by the legendary leader Setter Han during 1906-1911 on literary world can be cited as an example of that attitude.

---

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. alierol2@yahoo.com

The movement also known as the Iranian Revolution, is treated in literary works with thoughts and impressions on the reasons of the rebellion, the influence of constitutional monarchy on people and leading figures.

This article studies the effects of Iranian Revolution on Azerbaijani literature based on the Iranian Revolution chronology.

Key words: *Iranian Revolution (1906-1911), Azerbaijani Literature, Ali Ekber Sabir, Setter Han, Mehemmet Ali Şah*

Azerbaycan stratejik konumu ve iktisadi potansiyeli nedeni ile tarihi boyunca çıkar çatışmalarına ve direniş hareketlerine sahne olmuş kavgalı bir coğrafyadır. Safeviler Devleti'nin yıkılmasının ardından, bölgede yönetim açısından istikrarsız bir süreç başlamış, önce Afgan istilası, ardından Afşar hanedanı Nadir Şah'ın öldürülmesi ile başlayan kaos, Bakû, Karabağ, Gence, Nahçıvan, Kuba, Şirvan gibi bölgelerde pek çok hanlığın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak Rusya'nın XIX. yy'ın başlarından itibaren Transkafkasya üzerinde başlattığı yayılmacı siyaset sonucunda önce Gülistan (1813), ardından Türkmençay (1828) anlaşmaları ile ülke ikiye bölünmüştür. Bu anlaşma ile güneydeki topraklar İran'a bırakılırken, kuzey bölgesi tamamen Rusya'nın idaresine terk edilmiş, böylece Azerbaycan, tarihinde ilk kez bir Avrupalı gücün hakimiyeti altına girmiştir (Swietochowski 1998: 26). Sonraki yıllarda kuzey bölgesinde sosyal, siyasi ve kültürel hayat daha çok Rusya bağlantılı olarak Batılı etkiler altında şekillenirken, güneyde yine Rusya, İngiltere ve İran arasındaki gizli mutabakatların sıkıntıları yaşanacaktır.

Siyasi ve sosyal gelişmelerle, edebiyat arasındaki ilişkinin tartışma götürmez bir vakıa olduğunu biliyoruz. Bu ilişki edebi akım, ekol ve mektepleşme süreçlerinin tanımlanmasında, tasnif çalışmalarında edebiyat tarihçileri ve eleştirmenlere önemli malzemeler sunar. Azerbaycan edebiyatı büyük ölçüde bu malzemenin şekillendirdiği bir hüviyete sahiptir.

Azerbaycan'da özellikle 1905'te ilan edilen Hürriyet Manifestosu ile birlikte öne çıkacak olan toplum ve sanat ilişkisi, esasen daha öncesine, Ahundov'un¹ başlatmış olduğu toplumcu sanat prensibine dayanır. Ancak XX. yy'ın başlarından itibaren sanat ve siyasetin iç içe geçtiği, çok boyutlu yeni bir bakış açısı gelişmiştir. İstibdada başkaldırı, sömürü düzenine, sömürgeciliğe, emperyalist güçlerce karşı verilen mücadele, Asya'da, Çin'den Mısır'a kadar iç ve dış coğrafyalarda başlayan bağımsızlık hareketleri bu yıllarda edebi eserlere daha aktif, daha dinamik ve çok sesli bir atmosfer kazandırmıştır.

---

¹ Bu makalede şair ve yazar adlarının yazımında Türkiye'deki telaffuz ve yazım biçimi, eser adları, doğrudan alıntı ve dipnot bilgilerinde ise kaynaklar esas alınmış, ancak Azerbaycan (Latin) alfabesinde yer alan "kapalı e" (E/e) harfi (É/é) ile; "açık e" (Ə/ə) ise, (E/e) harfi ile gösterilmiştir.

Bu süreçte özellikle manifestosunun yarattığı hayal kırıklığı, önemli bir kırılma noktasıdır. 3 Haziran 1907'de yaşanan ve "Stolipin Faciası" olarak da bilinen operasyonla Duma'nın feshedilerek Müslüman milletvekillerinin sürgüne gönderilmesi, matbuatın ve aydınların, yazar, gazeteci ve fikir adamlarının baskı altına alınması, edebiyat ve kültür çevrelerinde büyük bir infial yaratmıştır. Hatta bu psikoloji farklı ekoller olarak tanımladığımız inkılapçı demokratikler ile romantikleri aynı amaç doğrultusunda birleştiren en önemli kaynak olma özelliğine sahiptir. Nitekim realist şair Ali Ekber Sabir'in 1907 de kaleme aldığı ("Sual-Cavab", Mirze Elekber Sabir I, 2004: 137),

Görme! -Baş üste, yumaram gözlerim.

Dinme! - Mütiem, keserem sözlerim.

Bir söz eşitme!- Qulağım bağlaram.

Gülme!-Pekéy, şam ü seher ağlaram.

Qanma!-Bacarmam! Meni me'zur tut.

şeklindeki sitemkar dizeler ile, romantik temsilci Mehemmet Hadi'nin aynı yıl yazdığı ("Dad İstibaddan", Mehemmed Hadi 1980: 9),

Her kes, ne bilse étsin, evet...kimse dinmesin,

Memnu'dur dénilmesi sidqin, heqiqetin.

dizelerdeki kaygı ve şikayet aynı bakış açısının ürünüdür.

Diğer taraftan yine bu dönemde durum Güney Azerbaycan'da pek de farklı değildir. Genel açıdan bakıldığında mevcut rejimin eleştirisi, sosyal hayattaki adaletsizliklere karşı demokratik hak ve hürriyet talepleri bu yıllarda güneyde de edebiyatın en önemli konularından birisi hâline gelmiştir (geniş bilgi için bk. İbrahimov 1990: 3-38). Sabir'in yukarıdaki sözleri ile Ali Mõ'cüz'ün İran'da yine aynı dönemin tasviri olarak sunduğu aşağıdaki dizelerdeki anlamsal birliktelik bu temayülü örnekler niteliktedir:

Çün yétişdim vetene "Açma dahanın" dédiler,

"Dinme, danışma ve terpetme zebanın" dédiler ("Dédiler", Mirze Eli Mõ'cüz'den aktaran Memmedov 1988: 245).

Örneklerini artırabileceğimiz bu bakış açısının Azerbaycan şiiri açısından dönemin karakteristik nitelikleri arasında olduğunu burada bir kez daha belirtmiş olalım.

Bu yıllarda demokrasi ve hürriyet söylemlerinin öne çıkmasında Fransız İhtilali'nin getirdiği fikir akımları, Rusya üzerinden Batı'yı tanıyan aydınların çalışmaları önemli bir etkidir. Ancak, biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, sürece önemli katkısı olan bir diğer kaynak da, Şark ülkelerinde başlayan meşrutiyet mücadeleleridir (Memmedov 1988: 7). Memmed Cefer'in bu yönündeki yorumu şu şekildedir:

"Melumdur ki, 1905-ci il inqilabından sonraki Şerq köhne Şerq déyildi. Hem Şerqî Avropada, hem de Asiyada burjua-demokratik inqilabları dövrü başlamışdı. Çin'de, İran'da, Azerbaycan'da, Türki-

ye'de, Mısırdaki ve sair ölkelerde millî ve ictimai azadlıq uğrunda, müstemleke zülmü ve yerli irticaya qarşı mübarize gédirdi. 1905-ci ildən sonra Asiya xalqlarında demokratik şüur yaranmışdır. Asiyanın her yerinde azadlıq demokratiya sedaları éşidilirdi." (Memmed Cefer II, 2003: 79).

Azerbaycan edebiyatına yeni söylem kazandıran bu dış kaynaklar içerisinde özellikle Türkiye ve İran ayrı bir önem taşır. Zira her iki sahada yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler Azerbaycan'da günü gününe takip edilmiş, duygu ve düşünceler yayın organları vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırılarak konunun olgunlaşması sağlanmıştır.

Bu çalışmalara Türkiye açısından baktığımızda, daha çok meşrutiyet mücadelesi veren isimlerin yüceltiği, antidemokratik temayül ve uygulamaların eleştirildiği, özellikle II. Abdülhamit ve yönetim kadrosunun hedef alındığı görülür. Söz gelimi Molla Nasreddin'in kurucusu ve başyazarı Celil Memmedguluzade "Türkiye Meşrutesinin Kéçmişinden" adlı yazısında, III. Selim'den itibaren başlayan ıslahat çalışmalarını, II. Mahmut'un bu yöndeki gayretlerini takdirane bir üslupla anlatırken, Osmanlı'nın II. Abdülhamit'in istibdadı altında inim inim inlediğini belirtir ("Türkiye Meşrutesinin Kéçmişinden", Celil Memmedguluzade VI, 1985: 27-31). Abbas Sehhet "meşrutiyet", "cumhuriyet", "istiklalîyet" gibi kavramların Türkiye'de fikir hayatını parça parça ettiği düşüncesindedir ("Bütün Türkiye", Abbas Sehhet'den aktaran Akpınar 1988: 171). Mehmed Hadi Abdulla Şaik'e yazdığı bir mektubunda baskılar nedeni ile İstanbul'a gittiğini, ancak orada da aynı manzara ile karşılaştığını söyler, Abdülhamit'ten duyduğu rahatsızlığı dile getirir (Abdulla Şaik Talibzâde V, 1978: 238). Yine "Osmanlı Metbuatında Parlaqlıq" adlı çalışmasında Ziyaların, Fikretlerin verdiği mücadelenin zaferle sonuçlanacağını, toplumun bu istibdattan kurtaracağını ifade ederken ("Osmanlı Metbuatında Parlaqlıq", Mehmed Hadi'den aktaran Ağamirov 1987: 160) bir başka çalışmasında Namık Kemal ve Mithat Paşa gibi isimlerin meşrutiyet mücadelesini alkışlar ("Éy Mütribe-i Dövr-i Temeddün", Mehmed Hadi, 2005: 100). Ali Nazmi meşrutiyetin ilanı üzerine yazdığı bir şiirinde II. Abdülhamit'in indirilmesi ile Osmanlı'nın zulümden kurtulduğu yönündeki düşüncelerini dile getirir (Abdullayeva 2005: 182). Abdülhamit'in saltanat yıllarında "cabbar" bir sultan olduğunu düşünen Ali Ekber Sabir ("Tercüman Heqiqet Déyirki", Elekber Sabir I, 2004: 312) ise meşrutiyetin bir aldatmaca olduğu kanaatindedir ve İran'da yaşananlara atıfla "Osmanlılar, Aldanmayın, Allah'ı Seversiz!" adlı şiiri ile meşrutiyetçilere uyarılarda bulunur ("Osmanlılar Aldanmayın Allahı Séversiz", Elekber Sabir I, 2004: 178-179).

Sabir'in bu şiirinde ibret vesikası olarak sunduğu İran İnkılabı, az önce belirttiğimiz gibi, meşrutiyet coşkusu açısından Azerbaycan'da edebi çalışmalara ilham kazandırmış bir diğer kaynaktır. Yavuz Akpınar, sadece Ali Ekber Sabir ile Celil Memmedguluzade'nin çalışmalarının bile, söz konusu kaynağa (inkılaba) gösterilen alakanın büyüklüğünü ortaya koyacağını ifade eder (Akpınar 1994: 177). Gücünü büyük ölçüde Setter Han ile başlayıp Şeyh Muhammed Hıyabanî ile devam edecek olan ve Sait Selmasi'nin uğrunda

seve seve şehadete hazır olduklarını vurguladığı ("Amal-i Veten", Seid Selmasi'den aktaran İbrahimov I, 1999: 722) bağımsızlık fikrinden alan bu kaynak, o yıllarda edebiyata dikkate değer bir hareketlilik kazandırmıştır. Güney'de başta Mirza Ali Mö'cüz olmak üzere, Seyit Rıza Sarraf, Mir Abdülhüseyin Hazin, Mirza Cabbar, Zaynelabidin Kıyami, Bayram Ali Abbaszade, Cafer Kaşif, Mirza Mehmet Ali, Seyit Ahmet Kesrevi, Hacı İsmayıl Emirkızı, Kerim Tahirzade, Behzat Nusretulla gibi pek çok isim bu konudaki çalışmaları ile tanınmışlardır (Müciri 1990: 42-56).

İnkılabın iyi ve kötü aktörlerini, meşrutiyetin sosyal ve siyasi yansımalarını satirik bir üslupla ele alan Sabir'in konu hakkında çok sayıda şiiri bulunmaktadır. İran'da yaşananlara karşı duyarlılığı bir vefakarlık örneği olarak niteleyecek olan Celil Memmedgulizade'nin ("Olacaqsan", Celil Memmedquluzade I, 2004: 623) de bu konuda Molla Nasreddin'de yayınlanmış hayli mütalaası vardır. Aynı duyarlılık içerisinde Abbas Sehhet'in İran'daki olayları gazetededen öğrenerek gönüllü olarak mücadeleye katılan "Ahmed" karakterini yarattığını görürüz ("Ehmed'in Qéyreti", Abbas Sehhet'ten aktaran Memmedov 1988: 305). Mehmet Hadi çalışmalarında sık sık "İran'ın hürriyet kahramanlarına" mücadele çağrısında bulunur ("İrannın Hürriyyet Qehremanlarına", Mehmed Hadi'den aktaran Memmedov 1988: 371-372). Bir şiirinde Tebriz elinde parlamakta olan hürriyet kılıcının, yakın zamanda hürriyeti getireceğine olan inancını vurgularken ("Bariqe-yi Zefer Parlayır", Mehmed Hadi 1980: 56), bir diğesinde hürriyetin İran'da tecessüm etmeye başlamasının sevincini yaşar ("İranlı Qardaşlarım", Mehmed Hadi, 2005: 333). Neriman Nerimanov 1906'da Hayat gazetesinde "Ner" imzası ile yayınladığı bir yazısı ile İranlı vatanseverlere birlik çağrısında bulunur:

"Özgürlüğü nifak, cüretsizlik boğabilir. Bu yüzden, Tahran'da kurşunun önüne göğüslerini geren özgürlükçülerin vatanseverlerle birleşip her yerden ses vermeleri gerekir. Kanınızı içen, vatanınızı viran eden bakanların, bürokratların zulümlerinden her ne şartta olursa olsun, kurtulup medeniyetli milletlerin dairesine girmelisiniz. 'Güç birliktedir!' Hiçbir zaman unutmayınız" ("İran'ın Genel Durumu", Nerimanov 2005: 243).

M. Said Ordubadi bu yöndeki çağrılara ve İran'ın figanları karşısında kayıtsız kalanları "Adamımsan" adlı şiiri ile eleştirir ("Adamımsan", Memmed Seid Ordubadi'den aktaran Memmedov 1988: 197). Ayrıca yazarın İnkılap sürecini ayrıntıları ile tasvir ettiği dört ciltlik "Dumanlı Tebriz (1933-1948)" adlı eserinin bugün için Azerbaycan romanının en seçkin örneklerinden biri olarak kabul edildiğini de burada ifade etmek gerekir (Talibzâde 1958:56). Aynı şekilde Ali Nazmi, Aligulu Ganküsar, Ali Mö'cüz gibi aşağıda eserlerinden örnekler vereceğimiz pek çok ismin, konuyu farklı boyutları ile çalışmalarına yansıtmış olduklarını görmek mümkündür.

İRAN İNKİLÂBİ (1906-1911)

“Güney Azerbaycan”, 1828 yılında yapılan Türkmençay anlaşması sonucu Azerbaycan’dan kopartılarak İran hakimiyeti altına alınmış coğrafyayı ifade etmektedir. Bugün için on beş ila otuz milyon arasında bir Türk nüfusu bulunduğu tahmin edilen (Erol 2007: 1) İran’da, Kaçar hanedanı Muzaffereddin Şah döneminde büyük sıkıntılar yaşanmış, dış borçlar, bu borçlar nedeni ile Batılı devletlere tanınan imtiyazlar, halk ve aydınları susturma çabaları yönetime karşı güçlü bir muhalefetin doğmasına yol açmış, sonuçta 1906 yılında meşrutiyet talepleri ile İran İnkılabı gerçekleştirilmiştir (Özşahin 2007: 44-45; Karadeniz 2008: 198).

Ahmet Ağaoğlu söz konusu inkılabın nedenlerini maddi ve manevi olmak üzere iki başlık hâlinde ele alır ve maddi nedenleri “idarecilikteki uygunsuzluk”, “su-i istifade”, “cebr ve zulüm”, “fakirlik ve ihtiyaç”la birlikte “ecnebi hücumları” alt başlıkları ile özetler. Manevi nedenler açısından da İranlıların Batı’ya açılma teşebbüslerine, fikrî etkilere, Rusya’da, Kafkasya ve Azerbaycan’da başlayan uyanış hareketlerine dikkat çeker (Ağaoğlu 2009: 88).

Aynı konuyu inceleyen Yılmaz Karadeniz de çalışmasında “Avrupa’nın Etkisi”, “Fikri Sebepler”, “İmtiyazların Etkisi”, “Ulemanın Etkisi”, “Adalet İsteği”, “Gizli Cemiyetlerin Etkisi” olmak üzere altı ana başlık kullanır (Karadeniz 2008: 193-214).

Her iki yazarın da maddi neden olarak işaret ettiği bu etkenler, ekonomi başta olmak üzere, sosyal ve siyasi hayatla yakından ilgili olup inkılap sürecini ele alan edebi eserlere de sıklıkla konu edinilmiştir.

Az önce ifade ettiğimiz gibi özellikle XIX. yy’ın sonuna yaklaşırken millî kaynakların sömürgeci devletlere peşkeş çekilmesi, vergilerin ağırlaştırılması, işsizlik ve yoksulluğun artması gibi gelişmeler İran’da sosyal hayatı adeta yaşanmaz kılmıştır. Öyle ki Molla Nasreddin’in Güney temsilcilerinden Mirze Ali Möcüz bir şiirinde 1906’ da İstanbul’dan Şebüster’e döndüğünde her köşe başında bir dilenci ile karşılaştığını ifade etmekten kendisini alamaz (“Dédiler”, Mirze Eli Mö’cüz’den aktaran Memmedov 1988: 245).

Bu durum İran’da geçim derdine düşen insanların yerlerini yurtlarını terk etmek zorunda kalmalarına yol açmış, Abbaszade’nin “İranlılar” adlı şiirinde vurguladığı gibi halk kendi evinde yabancı hâle gelmiştir (“İranlılar”, Bayrameli Abbaszade’den aktaran İbrahimov I, 1999: 650). Yaşanan trajedi edebi sahaya özellikle “gurbet” temalı şiirlerle aksettirilmiş, petrol kuyularında çalışan işçilerin verdikleri yaşam mücadelesi tasvir edilmiştir (“İranlı”, Mirze Eli Mö’cüz’den aktaran Memmedov 1988: 250):

*Düşübdür gör ne pis hale bu behti qara İranlı,
Xuda şahiddi, bilmez néylesin biçare İranlı.
Gerek gétsin zavoda işlesin, béş-üç manat alsın,
Zibes İranda iş yoxdur, qalib avare İranlı*

Aynı mesele Ali Nazmi tarafından da sıklıkla işlenmiş olup şairin özellikle "İranlıdır" adlı şiiri bu konuya hasredilmiştir ("İranlıdır", Eli Nazmi'den aktaran Memmedov 1988: 149-150). Molla Nasreddin şairlerinden Aligulu Gamküsar'ın "Harda Düşür" adlı çalışması da yine meselenin kinayeli bir dille gündeme taşındığı bir başka örnektir ("Harda Düşür", Eliqulu Qemküsar'dan aktaran Memmedov 1988: 216):

*Baxma ki tebrizlidi, tehranlıdı,
Reştliidi, qezvinlidi, zencanlıdı,
Éyle ki gördün diridi, canlıdı,
Boynuna dırmaş, seril İranlıya*

Konu ile ilgili olarak Celil Memmedguluzade, "İran Fehlelerinin Pulu Hara Gédir" adlı çalışmasında İran'dan Rusya'ya ekmek parası için çalışmaya giden işçilerin ulema ve hakimler (idareciler) tarafından sömürülmesini eleştirir (Celil Memmedguluzade II, 2004: 81-84); "İranlılara" adlı bir başka değerlendirmeye yazısında da ülkedeki adaletsizliklere, istibdada karşı kayıtsız kalan İran halkına karşı tepkisini ortaya koyar (Celil Memmedguluzade II, 2004: 80). Sosyal adaletsizliğin eleştiri konusu yapıldığı bu tür çalışmalar özellikle Ali Ekber Sabir'in satirik üslubu ile en yetkin örneklerine ulaşmıştır.

İran'da yoksulluk ve sefalete bağlı olarak ortaya çıkan huzursuzluğun tepkiye dönüşmesinde, mevcut sıkıntıların asıl kaynaklarının deşifre edilerek halkın uyandırılması, yönetime karşı duyulan kin ve öfkenin sosyal patlamalara dönüşmesinde bütün bu eleştirel yaklaşımların büyük rolü olmuştur. Diğer taraftan meşrutiyet taraftarı ulemanın ve aydınların propaganda faaliyetleri bilinçlenme sürecini hızlandırmış, daha somut tepkilere imkan sağlamıştır. Bu gelişmede özellikle, sadece Güney'de değil, Rusya hakimiyetindeki Kuzey Azerbaycan'da da yeni devrin kapılarını açan Batılı fikir ve temayüllerin de önemli katkıları olmuştur.

Bilindiği üzere İran'ın Batı ile teması öncelikle ticari ilişkilerle başlamıştır. Batı'nın tanınmasında Şah Abbas döneminden itibaren Avrupa'dan gelmeye başlayan tacirlerin önemli rol oynadıkları görülür. Ardından XIX. yy'da şehzade Abbas Mirza'nın Batılı formları esas alarak eğitim ve kültür sahasında gerçekleştirdiği ıslahatlar, Mirza Taki Han tarafından geliştirilerek sürdürülmüş, Dârülfünun okulları aracılığı ile Avrupa medeniyetinin tanınması ve bir ölçüde benimsenmesi sağlanmıştır. Aynı dönemde Batı'daki demokrasi anlayışı ve uygulamalarının İslam geleneğine uygun olup olmadığı tartışılmış, Cemaleddin Esedabâdî'nin başını çektiği bir grup, Batılı temayüllerin İslam'a ters düşeceğini savunmuşken, Ermeni asıllı Malcom Han, Aga Han Kirmanî, Sadrazam Mirza Hüseyin Han ve bazı yüksek ulema batılı bir meşrutiyet düşüncesini makul karşılamışlardır (Karadeniz 2008: 195-200). Bu fikir zamanla İran'daki kötü gidişatı durdurabilecek tek çözüm yolu olarak meşrutiyet fikrini geliştirmiş, demokrasi talepleri özellikle gizli cemiyetler tarafından geniş kitlelere ulaştırılırken, Ümit, Şafak, Yeni Asır, Tebriz, Terakkî, Mükafat, Bidari (Uyanış), İslah, Ademiyyet gibi periyodikler sayfalarını bu yöndeki fikirlere açarak gelişmelere katkıda bulunmuşlardır (Akpınar

1994: 85; Erol 2007: 30). Ayrıca Kafkaslar üzerinden İran'a gelen fikir akımlarının etkisi ile meşrutiyet beklentileri daha da yaygınlaşmış Tahran, Tebriz, Gilan ve Meşhed şehirlerinde gruplaşmalar başlamış, bu gençlerden bazıları Kuzey Kafkasya'ya geçerek merkezi bölgelerde teşkilatlar oluşturmuşlardır.

Diğer taraftan İstanbul yine bu süreçte önemli bir merkez olma hüviyetine sahiptir. Daha önce Ziya Paşa, Namık Kemal, Midhat Paşa gibi isimlerin fikir ve eserleri ile üstlendikleri misyona değinmiştik. 1875-1895 yılları arasında İstanbul'a gelen İnkılapçı vatansever aydınların Farsça olarak çıkardıkları "Ahter" gazetesinin de bu anlamda önemli etkileri olmuştur (Akpınar 1994: 85). Yine inkılabı önemli katkılar sağlayan Cemaladdin Afgani, Mirza Ağahan, Hazı Mirze Hesên Xan Şeyh Ahmet gibi isimler İstanbul'da toplantılar düzenleyerek meşrutiyet fikrini tartışmışlar (Ağaoğlu 2009: 102), bütün bu adımlar İnkılap fikrinin gelişip olgunlaşmasını sağlamıştır.

Burada yine süreci olumlu yönde etkileyen ve inkılabın manevi nedenleri arasında gösterilen bir başka hususu da ifade etmek gerekecektir. İran'daki meşrutiyet hareketinin özellikle Kuzey Azerbaycan'da büyük bir dikkat ve heyecanla takip edilmesinin bir önemli nedeni de milliyetçi his ve heyecanlardır. Zira "Min İl Yazsan (Aligulu Gamküsar)", "Herb ve Felaket (Hüseyn Cavit)", "Arazdan Turana (Abdulla Şaik)", "Qara Dastan (Almas Yıldırım)" gibi pek çok şiirde de sitemkar ifadelerle vurgulandığı üzere o yıllardaki genel kanaat Türklerin parçalanmışlığı yönündedir. Hele hele 1828 Türkmençay anlaşması ile ikiye bölünmüşlüğü verdiği ıstırap "Derdli Neğme (Ümmügülsüm)", "Memmed Rahim'e İkinci Cavab (Şehriyar)", "Azerbaycan Dilim Dilimdir (Mirvarid Dilbazi)", "Veten" (Süleyman Rüstem), "Min Dağ Tanıyırım, (Famil Mehdi)" gibi daha nice şiire konu olmuş köklü bir meseledir. İnkılap süreci içerisinde o yıllarda ortaya çıkan Azerbaycan'ın tekrar birleşme ihtimali ve beklentisi, yazarlar arasında coşkun bir ruh hâline neden olmuştur: "Bu inqilab bir terefdən fars xalqının şahlıq, mütleqiyyet zülmünden xilas édilmesi meqsedini daşıyırdısa, ikinci terefdən müsteqil Azerbaycan yaratmaq meqsedini izleyirdi. Buna göre idi ki, bu inqilabı, xüsusen Settarxan herekatını boğmağa İngilis diplomatları ile çar yaxovları böyük sey gösterirdiler." (Memmed Cefer II, 2003: 105).

Ancak Cefer'in de ifade ettiği gibi bu gelişme durumu fark eden Rusya ve İngiltere'nin işine gelmemiş ve iki ülke 1907'de imzaladıkları bir anlaşma ile İran üzerinde nüfuz paylaşımına yapmışlardır (ayrıca bk. Saray 1999: 50).

Kuzey Azerbaycan ile Güney'in birleşmesi konusu edebi sahada özellikle 1940'lardan sonra önemli bir tema olarak yaygınlık kazanacak ve "Cenub Mevzu'u" adı ile ayrı bir bakış açısı yaratacaktır (geniş bilgi için bk. "Çağdaş Azeri Şiirinde Milli Bir Mesele Olarak Güney Azerbaycan", Akpınar 1994: 175-197).

Yukarıda ana hatları ile verdiğimiz neden ve gelişmelere bağlı olarak İran'da 1905'ten itibaren isyanlar başlamış ve Muzafereddin Şah bir yıl içerisinde (1906) meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır.

Güneyli şair Bayram Ali Abbaszade (Hammal) bir şiirinde meşrutiyetle birlikte başlayan yeni sürecin kendileri için ne anlama geldiğini iki dize hâlinde şöyle özetler ("Azerbaycan Türk Edebiyatı", *TDTEA*, IV, 1993: 63):

*Meşrute bizim cânımızı aldı, dadaşcan,
Avare edib çöllere de saldı, dadaşcan*

Şairin de ifade ettiği gibi, meşrutiyetle birlikte İran'da, özellikle de Güney Azerbaycan'da büyük bir hayal kırıklığı yaşanmıştır. Belli çıkar çevreleri dışında, bütünü ile herkesi kapsayacak düzenlemeler hayata geçirilmemiş, meclis, zenginlerin, toprak sahibi ağaların ve istismarcı din adamlarının nüfuzu altına girmiştir. Ali Nazmi'nin "İranlılar" adlı şiirinde bu olumsuz tablonun eleştirisini görmek mümkündür ("İranlılar", Eliqulu Qemküsar'dan aktaran Memmedov 1988: 213). Şairin "Aldanmayın" adlı şiiri de, yine "saf" İran halkının egemen güçler tarafından aldatıldığı yönündeki duygu ve düşüncelerin ürünüdür ("Aldanmayın", Eli Nazmi'den aktaran Memmedov 1988: 136). Aynı sıkıntılar Ali Ekber Sabir tarafından da hiciv konusu yapılmıştır. Şairin özellikle Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine yazdığı "Osmanlılar, Aldanmayın, Allahı Seversiz!" adlı şiiri, esasen İran'da yaşanan aldatmacaların bir eleştirisi olup, menfaatlerin her zaman hak ve hukukun önüne geçeceği yönündeki değerlendirmeleri ihtiva eder ("Osmanlılar Aldanmayın Allahı Séversiz", Elekber Sabir I, 2004: 97-98).

İnkılabın ardından kendini gösteren bütün bu sıkıntıların yarattığı huzursuzluk bazı ayaklanmalara neden olmuş ve yönetim politikalarını yumuşatmak zorunda kalmıştır. Böylelikle Tebriz'de meşrutiyetin ilk encümeni olan "Encümen-i Milli Tebriz" kurulmuş (Erol 2007: 29), ardından Tahran'da 7 Ekim 1906 tarihinde Azerbaycan'ın demokratik haklarını korumak üzere "Azerbaycan Milli Meclisi" açılmıştır. Ancak bu noktada Rusya ve İngiltere'nin devreye girmesi, Muzaffereddin Şah'ın ölümünden sonra tahta geçen Memmedeli Şah'ın müstebit yaptırımları, İnkılap sürecine daha organize direniş hareketlerinin baş göstereceği yeni bir boyut kazandırmıştır.

Molla Nasreddin'in en güçlü kalemi olarak Azerbaycan edebiyatında ekol hâline gelen Mirza Ali Ekber Sabir 1908 yılında Setter Han'a ithafen yazdığı bir şiirinde, sonraki gelişmeleri şöyle özetler ("Setterxana", Elekber Sabir, II, 2004: 73):

*Ta ki, millet mecmein Tehranda viran étdiler,
Türkler Settarxan ile ehdu peyman étdiler,*

Burada da işaret edildiği gibi, İran'daki meşrutiyeti konu alan şiirlerde özellikle sürecin iki aktörü ile karşılaşırız. Bunlardan birisi millet meclisini fesh eden Mehmet Ali Şah, diğeri ise ona karşı verilen mücadelenin lideri konumundaki Setter Han'dır. Bütün bu şiirlerde Setter Han, kahramanlıkları ile yüceltilirken, Mehmet Ali Şah gerek hakimiyeti sırasındaki adaletsiz uygulamaları, gerekse tahttan indirildikten sonra içine düştüğü acınası hâli ile şair ve yazarlar için alay konusu olmuş bir şahsiyettir.

MEHMET ALİ ŞAH VE SETTER HAN

Mehmed Ali Şah (1872-1925), Kaçar hanedanı Muzaffereddin Şah'ın büyük oğludur. 1907-1909 yılları arasında saltanat sürmüş, döneminde İran'da oldukça sıkıntılı bir süreç yaşanmıştır. Ahmet Ağaoğlu "İran ve inqılab" adlı eserinde Mehmet Ali Şah'ı şu ifadelerle tanımlar:

"Tebieten qaba, sert, merhametsiz ve qeddarlığı séver bir adam idi. Onu uşaqılığından beri mürebbi olmaq üzre verilmiş olan Kırım yehudilerinden rus tebeesi Şapşal şahın tebietindeki bu xüsusiyyetlerin hedsiz derecede inkişafına elinden geldiği qeder telqinleri ile xidmet étdi. Bu mürebbi heqiqetde rus casusu idi ve rus hökümetinden aldığı direktivler üzerine hereket édereş şahın istibdada méylini tehrik étmekte idi. Şax tahta çıxar-çımaz bu xüsusiyyetlerini meydana çıkarmağa ve meclis aléyhine çıxmağa başladı" (Ağaoğlu 2009: 114).

Genel kanaate göre Rusya güdümünde hareket eden Mehmet Ali Şah, halk ve meşrutiyet taraftarı aydınlarca istenmeyen adam ilan edilmiş bir lider olup, edebi çalışmalara da olumsuz bir tip olarak aksettirilmiştir. Celil Memmedguluzade'nin 1907'de Molla Nasreddin'de yayınlanan ve onun tahta çıkmasının hiç de hayırlı olmadığını belirten "Mehemmedeli Şah ve Bütberestler" adlı yazısı bu bakış açısının örnekleri arasında gösterilebilir ("Mehemmedeli Şah ve Bütperestler", Celil Memmedguluzade II, 2004: 132). Ali Nazmi "Sahneyi İrandan Bir Perde" de onu "qul-i biyaban", "vehşi-yi qerran" gibi benzetmelerle tanımlar ("Sehnéyi İrandan Bir Perde", Eli Nazmi'den aktaran Memmedov 1988: 155), Abbas Sehhet Kur'ana yemin ettiği halde tahta çıktıktan sonra verdiği sözleri unutmüş, müstebit bir lider profili ortaya koyar ("Odessa Xeyalati", Abbas Sehhet'den aktaran Memmedov 1988: 331-332).

Şah'ı bencil, zorba ve vurdumduymaz bir yönetici olarak en fazla eleştiri konusu yapan isim yine Sabir'dir. Eserlerinde "Memdeli", "Mendeli", "Me'deli" gibi isimlerle onu adeta yerden yere vurur. Hatta ona karşı duyulan kızgınlık ve öfke meşrutiyet hareketi güçlenince Avrupa'ya kaçan amcası "Zilli Sultan"a kadar uzanır. "Mülki-Şiraze Zili Sultanın", "Mürteceler, Sévinin, Kişver-i İrane Yéne", "Zilli-Sultana, Amandır, Vérmeşin İrana Yol", "Bura Say", "Hatif'ten Gelen Bir Nida Déyir ki" adlı şiirler de bu tavır açıkça görülmektedir.

Sabir "Müxabire" adlı şiirinde Şah'ı müstebit bir yönetici olarak bilinen II. Abdülhamit'in yolundan gitmekle suçlar (Elekber Sabir II: 2004: 73). "Men Şah-i Qeşövketem, İran Özümündür"de de İran'ın kendi malı, fermanlarının ise kanun olduğunu söyleyen despot bir yönetici profili çizer (Elekber Sabir I, 2004: 180). "Satıram" adlı şiirinde ise pek çok ülkede bağımsızlık mücadelesinin verildiği bir dönemde ülkenin dış güçlere bağımlı hâle getiriliyor olmasını yine Şah'ı hedef alarak sitemkar ve ironik bir üslupla ortaya koyar (Elekber Sabir I, 2004: 221):

Mağazamda tapılar her cür zad:

Cami-Cem, reyeti Key, texti-Gubad.

*Gerçi bazarımı etmekte kesad
Se'y edir bir para İrani nejad,
Leyk men baxmayıram, hey satıram!
Ay! Memleketi-Rey satıram!*

Milli kaynakların, imtiyazlarla yabancılara devredilmesinin, vatanın satılmasına eş değer olduğu yönündeki bu eleştirel yaklaşımı, Ali Möcüz'ün "Veten" adlı şiirinde de bulmak mümkündür (TDTEA IV, 1993:67).

23 Haziran 1908'de Muhammed Ali Şah Rusya ile işbirliği yaparak Tahran'daki "milli meclisi" dağıtır. Sabir'in "Qem ü Möhnnet Füzun Oldu" adlı şiiri bu konu ile ilgilidir. Şiirde özellikle kendisini " şahsiyete (Şah'a) kurban eden İran ordusu" nun eleştirildiği görülür (Elekber Sabir I, 2004: 208).

Meclisin dağıtılması ile birlikte meşrutiyet mücadelesinde yeni bir süreç başlar. Şah'ın amacı mutlak hakimiyettir. Ancak meşrutiyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan bu girişim diğer taraftan çok daha aktif ve organize bir direnişi de beraberinde getirir. 1908'de Tebriz'de Setter Han ve Bağır Han liderliğinde büyük bir ayaklanma başlar.

Mehmet Ali Şah ayaklanmayı bastırmak üzere Setterhan üzerine önce Sadrazam Eynüddövl'e gönderir. İlk saldırı bertaraf edilir. Şah'ta büyük bir moral bozukluğu yaratacak olan bu hezimet Sabir "Şahname" adlı şiiri ile Eynüddövl'e'nin ağzından hikaye etmiştir (Elekber Sabir I, 2004: 201). Yine Sabir'e ait olan "Qabla Dexi Marfaşını Mir Haşım!" adlı şiirde de, Tebriz'in ruhani liderlerinden olup düşmanla birlikte hareket eden ve Tebriz'den kaçmak zorunda kalan Mir Haşım eleştirilir (Elekber Sabir I, 2004: 195).

Yenilgiyi hazmedemeyen Mehmet Ali Şah, 1909 sonbaharında daha güçlü bir ordu ile Tebriz'e yeniden saldırır. On bir aylık kuşatma sırasında şehirde açlık, kıtlık ve hastalık nedeni ile büyük kayıplar yaşanır. Ancak Ali Nazmi'nin de "Recez" adlı şiirinde şah için bir kabus olarak tanımlayacağı Tebriz, bütün çabalara rağmen teslim alınamaz ("Recez", Eli Nazmi'den aktaran Abdullayeva 2005: 179). İsfahan ve Gilan bölgesindeki meşrutiyetçilerin de ayaklanmaya katılmaları ile meşrutiyetçiler 13 Haziran 1909'da Tahran'a girerler. Sabir'in "Erz-Hal" adlı şiirine de konu olan bu zafer sonucunda meclis yeniden açılır (7 Kasım 1909) (Erol 2007: 34-35). Şah ise 1911'de tahtı bırakıp yurtdışına kaçmak zorunda kalır.

Mehmed Ali Şah'ın tahtı bırakarak yurt dışına kaçmış olması ve oradaki hayatı Azerbaycan'da pek çok şair tarafından alay konusu yapılmıştır. Bu anlamda ilk akla gelen çalışmalardan birisi Sabir'in "Nedir, Aya, Yéne Üsyanları İranlıların?" adlı şiirdir. Şiirde Rus Büyük Elçiliği'ne sığınmak zorunda kalan şahın trajikomik durumunu hikaye eden şair, üç yıl bile tahtta keyif çatmasına müsaade edilmemesinden yakınan devrik, zavallı bir lider tasviri ortaya koyar (Elekber Sabir I, 2004: 227). "Menimki Béle Düşdü!" adlı çalışmada da yine Şah'ın yaşadığı hezimet konu edinilmiştir. Söz konusu şiir

benzer bir psikoloji içerisinde olan II. Abdülhamit'ten Şah'a tavsiyeler şeklinde düşünülmüştür (Elekber Sabir I, 2004: 215):

*İnsan inan, ah,
Ferman géder elden,
Saman géder elden,
Yalnız ne ki Téhran
İran géder elden!..*

Bu acı son, Aligulu Gemgüsar'a göre beklenen bir sondur ve şair "Ey Memmedeli" adlı eserinde, durumu "etme bulma dünyası" olarak açıklar ("Éy Memdeli", Eliqulu Qemküsar'dan aktaran Memmedov 1988: 213-214). Ali Nazmi, şahın mevcut durumunu "Medeli" adlı şiiri ile istihza konusu yapar ("Medeli", Eli Nezmi'den aktaran Memmedov 1988: 142); "Memdelinin Vidai" adlı çalışmasında da büyük bir teslimiyet ve öfke içerisinde İran'ı terk etmek zorunda kalan şahın bezgin psikolojisini ortaya koyar ("Memdelinin Vidai", Eli Nezmi'den aktaran Memmedov 1988: 137):

*Men istemirem, qoy baba, İran sizin olsun!
Vérdim size; bu kişveri-viran sizin olsun!*

Şah'ın Avrupa hayatına atıf yapılan şiirlerde de yine aynı alaysı ve aşagılıyıcı bakış açısı hakimdir. Bu şiirlerde Şah kimi zaman milleti ağlarken Avrupa'da zevk ü safa peşinde olması ile eleştiri konusu yapılır. M. Ali Möcüz'ün "Şah Frengistandadır" adlı şiirinde bu tarz bir bakış açısı vardır ("Şah Frengistandadır", Mirze Eli Mö'cüz'den aktaran Memmedov 1988: 239). Şah kimi zaman da yaşadığı hezimetlerle gündeme getirilir. Hâlâ geri dönme hayali içerisinde ve bunun için Rusya'dan medet ummaktadır. Ancak yalnız bırakılır ve ümitleri boşa çıkar. M. Ali Möcüz bu konunun sorgulandığı ve Rus Çarı II Nikola ile Şah arasında geçen bir görüşmeyi "Nikalay" adlı şiirine taşımıştır ("Nikalay", Mirze Eli Mö'cüz'den aktaran Memmedov 1988: 241-242). Şah'ın yine aynı konuda Berlin'de Nasirülmülk² ile görüşme isteğinin reddedilmesi ile yaşadığı psikoloji, Sabir tarafından "Memmedeli Deyirki" adlı şiire konu edilmiştir (Elekber Sabir, II, 2004: 8). Şairin "Dérler, İran günbegünden Xar olur, Elbetteki" (Elekber Sabir, I, 2004: 312) ve "Şure Gelib Şad olun; İranlılar!" (Elekber Sabir, I, 2004: 311) adlı çalışmalarında da, Şah'ın İran'a dönme hayalleri karşısında müstehzi bir tavır içerisinde olduğu görülür.

Mehmet Ali Şah'ın dillere düşen bir diğer yönü de yaşadığı karşılıksız bir aşk ilişkisidir. Şah, on dokuz yaşında İrlandalı bir dans sanatçısına aşık olmuş, Avrupa'da bir süre onun peşinden koşturmuş, ancak sonuçta reddedilmiştir. Sabir "Avropada Memdelinin Eşqbazlığı" adlı şiirinde bu konuyu ele alır. Söz konusu şiirde maneviyatça düşkün bir kişi olarak sunulan Şah'ın, kendisini Şeddad'a, Hut peygambere isyan edip Cebrail tarafından yok edilen Yemen hükümdarı Nemrut'a benzeten Matmazel (sevdiği kadın) karşısındaki acınası hâli verilir (Elekber Sabir, II, 2004: 14-15).

² Kaçar Hanedanlığı'nın son lideri olan Ahmet Şahin (1909-1925)'in vekilliğini yapmıştır.

İnkılap yılları ve sonrasında ortaya konulan bu çalışmalarda Şah hakkındaki eleştirel bakış açısına karşın, Setterhan'ın muzaffer bir komutan olarak yüceltildiği görülür.

Setter Han (1866-1914) uzun yıllar Kafkasya'da sanayi merkezlerinde çalışmış, Hümmet teşkilatının bir üyesi olarak işçi hareketlerine katılmış, İran'da Şah'a karşı Tebriz'deki isyanlara rehberlik ederek mücadelenin sembol ismi hâline gelmiş bir isimdir. Esasen Azerbaycan edebiyatında Setterhan, bir kahraman tipi olarak sadece İran meselesinde değil, milli ruh ve heyecanın uyandırılmasına yönelik sonraki pek çok çalışmada da Babek, Cavanşir, Koroğlu, Nebi gibi kurtarıcı vasfı öne çıkan isimlerle birlikte zikredilmiştir. "Azerbaycan'ım Yaşa (Eli Fitret)", "Yaralı Tebriz (Resul Rıza)", "Böyük Amil (Yahya Şeyda)", "Tebriz (Kerim Hacir-Barış)" gibi Kuzey ve Güney sahasından pek çok şiirde Setterhan'a benzer vasıfları nedeniyle atıflar yapıldığını görmek mümkündür. Bu yaklaşım günümüz şiirlerine de yansımıştır. Söz gelimi Koşanıp Türkoğlu Tebriz'i "Setter Han ile öğrenen şehir olarak tanımlarken (Gedikli 1983: 245), Vidadi Babanlı, "Elegiya" adlı şiirinde Setterhan'ın kazandığı şan ve şöhreti hatırlatır ("Elegiya", Vidadi Babanlı'dan aktaran Hacızade 2002: 44). Yine Nusret Kesemenli "Xocalı" da satılan yurda sahip çıkacak Setterhanları ararken onun kurtarıcı vasfına atıfta bulunur ("Xocalı" Nusret Kesemenli'den aktaran Hacızade 2002: 109):

Hanı bu yurdun

Nebisi, Settarxanı?!

Nadanlar satıb gétدی

dağı, daşı, toprağı

Sabir'in 1908 de Molla Nasreddin'de kaleme aldığı "Settarxana" adlı şiir, doğrudan onun milli direnişteki azim ve gayreti üzerine yazılmış bir fahiye niteliğindedir. Şiirde özellikle nakarat olarak düşünülen "Aferinim himmeti-valayı-Settarxanedir." ifadesi şairin Setter Han hakkındaki düşüncelerini özetler niteliktedir. Sabir'e göre bu zafer sadece İran'a karşı değil bütün dünyaya karşı kazanılmış bir zaferdir. Setter Han İslam'ın ve vatanın namusunu kurtarmış Türklüğün ve İranlılığın gereğini yerine getirerek İran'a kan kusturan şahı bütün dünyaya rezil etmiştir (Elekber Sabir, II, 2004: 73).

Aynı eserde Setter Han ile birlikte Şah kuvvetlerine, zülme ve istibadada karşı millet ve milliyet için canlarını kurban edenleri de minnet duyguları ile anacak olan şair "Amma millet A!.." adlı şiirinde de Setter Han ile birlikte mücadele eden yardımcısı Bağır Han, ayrıca Sipehdar ve Yéfrém gibi isimlerin³, zaferdeki katkılarını takdirane duygularla dile getirmiştir ("Amma millet A!..(Moldayı, gördün mü)", Elekber Sabir II, 2004: 301).

1906'da başlayan İran İnkılabı ve bir süre devam eden direniş mücadelesi 1911'de sonlandırılmıştır. Şah'a karşı verilen mücadele kazanılmış

³ *Sipehdar*: Şah tarafında iken meşrutiyetçilere katılarak fedailerin başına geçmiştir.
Yéfrém: Kafkas Ermenilerinden olup meşrutiyetçilerin mücadelesine destek vermiştir.

olsa da, ikinci meclisin açılmasından sonra Setter Han'ın Tebriz'deki nüfuzunun artması Rusya ve İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Setter Han ve Bağır Han Tahran'a davet edilmişler, ardından bir bahane ile tutuklanmak istenmişlerdir. Atabek parkında gerçekleştirilen müdahalede ağır yaralanan Setterhan 16 Kasım 1914'te vefat etmiştir. Yardımcısı Bağır Han ise önce sürgün edilmiş ardından boğularak öldürülmüştür. Seter Han, 1909 yılında Tebriz'i Fars Hindistan üzerindeki siyasî emelleri nedeni ile İngilizlerin müdahalesi bu harekâtı sona erdirmiştir. 1911 yılında Muhammed Hıyabanî "Azadistan Harekâtı"nı başlatmışsa da başarılı olamamıştır.

Böylece 1906 da başlayan ve Setter Han ile birlikte istiklâl hareketine dönüşen mücadelenin "ilk safhalarından birisi", Rusya ve İngiltere'nin Tebriz'i işgal etmesi ile sonlandırılmıştır. Sabir'in "Ağladıkça Kişi Qeyretsiz Olur" adlı çalışması bu konu ile ilgili olup meclisin talan edilmesi ile ortaya çıkan hazin sonun bir nevi tasviri mahiyetindedir (Elekber Sabir, II, 2004: 20).

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere İran İnkılabı, maddi ve manevi nedenleri, meşrutiyet süreci ve halk arasındaki etkileri ile Azerbaycan'da edebi çevrelerce yakından takip edilmiş, çalışmalarda kendisine geniş yer bulmuş bir konudur. Genel olarak değerlendirildiğinde bütün bu çalışmalara yön veren ilham kaynağının, daha çok sosyal adaletsizliğin halk arasında yarattığı infial ile birlikte meşrutiyet talepleri, ayrıca milli his ve heyecanlar olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- "Azerbaycan Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C.4, KB, Ankara 1993.= TDTEA
- ABDULLAYEVA Tarana, *Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları*, (Danışman: Prof Dr. Fikret Türkmen, Basılmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi TDAE, İzmir-2005.
- AĞAMİROV Midhet, *Mehammed Hadi'nin Felsefesi*, Azerbaycan Dövlət Neşr., Bakı-1987.
- AĞAOĞLU Ehmed, *İran ve İnkılabı*, (haz. Vagif Sultanlı), Bakı-2009.
- AKPINAR Yavuz, *Çağdaş Türk Şiveleri Azerî Türkçesi ve Edebiyatı Metinleri*, EÜ, İzmir -1988.
- AKPINAR Yavuz, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul-1994.
- Celil Memmedquluzade, *Eserleri VI*, (haz. Eziz Mirehmedov-Turan Hesen-zade), Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı-1985.
- Celil Memmedquluzade, *Eserleri I*, (haz. İsa Hebibbeyli), Önder Neşriyyat, Bakı-2004.

- Celil Memmedquluzade, *Eserleri II* (haz. İsa Hebibbeyli), Önder Neşriyyat, Bakı-2004.
- EROL Osman, *İran'ın İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2007.
- GEDİKLİ Fethi-yusuf Gedikli (haz.), *Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi* Burçak Yay., İstanbul-1983.
- HACIZADE Nahid (haz.), *Azerbaycan Harayı*, Réspublika Xatire Kitabı Rédaksiyası, Bakı-2002.
- İBRAHİMOV Mirze, "Dövrün Müxteser İctimai-Edebi Menzeresi", *XX. Esr Cenubi Azerbaycan Edebiyatında Demokratik İdéyalar, (1900-1985)*, Elm, Bakı-1990, s. 3-38.
- İBRAHİMOV Nazım (haz.), *Min Beş Yüz İlin Oğuz Şeri I*, Azerbaycan Neşriyyat, Bakı-1999.
- KARADENİZ Yılmaz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilig*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, S. 47, Güz / Ankara-2008 (E.T 22.12.2011 , <http://yayinlar.yesevi.edu.tr>).
- Mehammed Hadi, *El Feryadı*, Yazıcı, Bakı-1980.
- Mehammed Hadi, *Séçilmiş Şérler*, Yazıcı, Bakı-1980.
- Mehammed Hadi, *Séçilmiş Eserleri*, (haz: Eliheyder Hüseyinov-Eziz Mirehmedov-Ebulfezl Hüseyini) Şerq Qerb Neşr., Bakı-2005.
- Memmed Cefer, *Seçilmiş Eserleri II*, Çinar Çap, Bakı-2003.
- MEMMEDOV Memmed (der.), *XX. Esr Azerbaycan Poéziyası*, Yazıcı, Bakı-1988.
- MÜCİRİ C., "Meşrute Dövrü Edebiyyatı (1901-1917)", *XX. Esr Cenubi Azerbaycan Edebiyyatında Demokratik İdéyalar (1900-1985. İller)*, Bakı-Elm 1990, s.42-56.
- ÖZŞAHİN Merih, *Güney Azerbaycan'da Bağımsızlık Dönemi ve Güney Azerbaycan'ın Türk Dünyası İçin Önemi*, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Gebze 2007.
- Mirze Elekber Sabir , *Hophopname I-II* (haz. Memmed Memmedov) Şerq-Qerb, Bakı-2004.
- Mirze İbrahimov; "Dövrün Müxteser İctimai-Edebi Menzeresi", *XX. Esr Cenubi Azerbaycan Edebiyatında Demokratik İdéyalar, (1900-1985)*, Elm, Bakı-1990, s. 3-38.
- NERİMANOV Neriman, *Nerimanov Seçme Makaleler* (Derleyen ve Türkçeleştiren Hüseyin Adıgüzel), İleri Yayınları, Ankara, Mart-2005.
- SARAY Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK Yay., Ankara-1999.
- SWİETCHOWSKİ Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı /1905-1920* (çev. Nuray Mert), Bağlam, İstanbul-1988.

Ali Erol

TALIBZADE Kamal, "Memmed Seid Ordubadi", *Azərbaycan Sovet Yazıçıları (Edebî Portreler)*, Azərbaycan Dövlət Neşr., Bakı-1958.

TALIBZADE, Abdulla Şaiq, *Eserleri V* (haz. Kamal Talıbzâde vd), Yazıçı Neşr., Bakı-1978.